

R. E. NIRVI SANASEMANTIIKAN TUTKIJANA

—•—
JARI SIVONEN

Ruben Nirvi oli aktiivinen leksikaalisen merkityksen tutkija. Hän julkaisi muun muassa synonyymiasta artikkeleita *Virittäjässä* (1936 ja 1937), sanatabua ja kiertoilmauksia itämerensuomalaisissa kielissä käsittelevän väitöskirjan (1944) sekä laajan synonyymisiä sukulaisnimityksiä käsittelevän monografian *Suomi*-sarjassa (1952). Tässä katsauksessa esittelen Nirvin tuotannosta nousevia keskeisiä sanasemanttisia näkemyksiä. Kohdistan huomioni neljään seikkaan: 1) Millaisena kielen ilmiönä Nirvi pitää leksikaaliseen semantiikkaan elimellisesti liittyvää synonyymiaa? 2) Miten Nirvi käsittelee sanoihin liittyvää affektia? 3) Millainen on Nirvin näkemys kontekstista synonyymian rajaajana? 4) Miten Nirvi suhtautuu sanojen kuvaannolliseen käyttöön?

Nirvin semanttista tuotantoa on mielenkiintoista lukea myös nykyfennistiikassa suosittu kognitiivisen merkitysentutkimuksen näkökulmasta. Vaikka Nirvin kantoja ei voikaan arvioida 70 vuotta uudemman teoreettisen näkemyksen pohjalta, on lukijan mahdollista löytää mielenkiintoisia yhtymäkohtia Nirvin ajatusten ja kognitiivisen semantiikan näkemysten väliltä. Esittelen katsauksessani myös näistä yhtymäkohdista keskeisimpiä.

NIRVI JA SYNONYMIA

Nirvin kiinnostus synonyymiaan liittyi alun perin hänen sanastustyöhönsä. Kentällä sanastaessaan Nirvi oli törmännyt tilanteisiin, joissa samaan kielenulkoisen todellisuuden tarkoitteseen viitataan useilla eri substantiiveilla. Nirvin tuotannolle on leimallista pyr-
▷

kimys asettaa käytännön havainnot laajempaan teoreettiseen kehykseen. Niinpä huomiot murrealueella käytettävistä synonyymisuonteisista sanoista saivat Nirvin pohtimaan synonymian ongelmaa yleisemminkin.

Nirvin tapa kuvata synonyymeinä pitämiään lekseemejä on pelkistettynä sellainen, että hän antaa ensin synonyymisten sanojen yhteisen merkityksen, sitten lekseemit, jotka tätä merkitystä ilmaisevat, ja lopuksi esittelee havainnollisia murre-esimerkkejä, joissa sanojen synonyyminen käyttö on nähtävissä. Tyypillisenä esimerkkinä Nirvin tavasta kuvata synonymiaa olkoon 'eroa' ja 'eroavaisuutta' Kiihtelysvaaran murteessa ilmaisevien substantiivien käsittely. Nirvi (1936: 26–27) kirjoittaa:

'Eroa, eroavaisuutta' ilmaistaan Kiihtelysvaaralla ainakin seuraavilla sanoilla: *ero*, *väl'*, *limi*, *jama* ja *raja*. Esim.

- ero*: *erohan se om miehellä ja miehellä; se on n̄n sūr ero kun ūöllä ja päivällä.*
- väl'* ~ *väli*: *välihän se ov vitalla viännettällä, väli viäntämättömällä; (piimästä) sillä müikkellä (= happamella) ov väl', se tõinen tullõ ja läitã se tullõ kimpe-läm müikketa (vrt. väl' sellaisissa kuin s̄iväsväl', vitasväl').*
- limi*: *(Niittomiesten viikatteen käytöstä...) sinã se on iso limi; nillã (veljeksillä) on iso limi jos on tõinen tahit tõinen tekemässä. (vrt. limi 'hieno, suora kiven rako, kiven syy', lüihel limi 'luiden sauma').*
- jama*: *(Miehet arvioivat pässin painoa. Syntyi iso ero) källä sinã iso jama herkes̄ (vrt. jama 'kahden verkon tai verkonlaidan liitos-, yhtymäkohta esim. nuotassa'. A'jjaj jama 'aitojen yhtymäkohta, esim. naapurusten aitaosien samalla suoralla').*
- raja*: *(Tehdäkö vastasyntyneelle kylvetettävälle lapselle erikoinen vasta? Vaimo:) enempihän se raja pieitãj jotta ollap puhas lapsellen (vrt. raja 'raja').*

Nirvin synonymiaa käsittelevälle tuotannolle on leimallista diakroninen näkökulma. Kuten Nirvi (1952: 73) itse kuvailee tutkimuspositiotaan, siinä samanvertaisiksi tutkimuskohteiksi asettuvat synonyymiailmiöt, vanhojen ilmausten syrjäytymiset, katoamiset, arkaisumiset, siirtymiset uusiin tehtäviin, uusien ilmausten lainautumiset sekä johdinainesten ja kantasanojen (taajuus)suhteet. Tavallista on, että synonyymien esittelyn jälkeen Nirvi pohtii yksityiskohtaisesti sanojen merkityskehitystä. Esimerkiksi juuri 'eroa' ilmaisevien sanojen yhteydessä Nirvi (1936: 27) toteaa, Hermann Paulin (1920) teoriaan vedoten, että sanojen merkitykset lienevät laajentuneet siten, että alkujaan konkreettmerkityksisille sanoille on assosiaatioiden avulla syntynyt yksi yhteinen abstraktimpi merkitys, 'ero'. Tämä on mielenkiintoinen ja yleisemminkin semanttisessa tutkimuksessa esitetty havainto ja tuo esille sen, että kielessä ei siis ole ainoastaan pyrkimys välttää synonymiaa vaan tuottaa abstraktimpia, hyperonyymisiä ilmauksia, joiden merkitykset kattavat laajemman alan.

Nirvin näkemys synonyymiasta kielen ilmiönä muuttui ajan kuluessa. Aluksi Nirvi (1936: 25) määrittelee synonymiaa siten, että täydellisen synonymian muodostavat sellaiset sanat, jotka »eivät missään nykyään sanan merkitykseen luettavissa seikoissa poikkea toisistaan, s. o. käsitteelliseltä sisällykseltään, sivu- l. rinnakkaismerkitykseltään sekä tunnesisällykseltään». Esimerkiksi Kiihtelyksen 'uittokeksiä' tarkoittavat metsäyötermit *pakra* ja *haka* sekä puun tyveen kannosta katkennutta kielekettä merkitsevät *sippa*, *sikko* ja *lippa* Nirvi (1936: 26) esittää tasa-arvoisina synonyymeinä. Samoin sanoja *läjä*, *kasa* ja *rijo* voidaan Nirvin (1936: 33–34) mukaan pitää varmasti täydellisinä synonyymeinä,

koska ne eivät eroa toisistaan käsitteisällöltään, muilta merkityksiltään tai tunnesävyiltään. Nirvi kuitenkin huomauttaa, että sanojen käyttötaajuuksissa on Kiihtelyksen murteessa eroja siten, että *rijo* on harvemmin käytetty kuin kaksi muuta.

Nirvin synonymiäkäsitys täsmentyy, kun hän erottaa synonymiasta eri tyyppisiä. Käsitellessään merkityksen 'suuri' ilmaisemista Kiihtelyksen murteessa Nirvi (1936: 30–31) toteaa ainakin adjektiivien *suur(i) ~ suur(i), iso, juluma, äkkee, (iso) ilimato(n), täiyyəvaallinen, ukko* ja *emä* ilmaisevan tätä käsitettä. Annettuaan kustakin adjektiivista esimerkkejä Nirvi huomauttaa, että kaikki ryhmän sanat eivät ole keskenään täydellisiä synonyymejä. Täydellisinä synonyymeinä hän ei pidä sanoja, jotka poikkeavat toisistaan »sivu- l. rinnakkaismerkityksensä» tai »tunnesisällyksensä» kannalta. Nirvin varhainen käsitys sanojen synonyymisyydestä näyttää siis perustuvan etupäässä synkroniseen samatarkoitteisuuteen, mutta myös sanojen denotatiivisen ja konnotatiivisen merkityksen samuuteen.

Vuonna 1937 julkaistussa Virittäjän artikkelissa Nirvin kanta synonymiaan on varovaisempi, ja tällöin samatarkoitteisuus ei enää palvele synonyymian kriteerinä. Nyt Nirvi (1937: 46–47) eksplisiittisemmin erottaa toisistaan varsinaiset synonyymit ja synonyymiluonteiset sanat, joilla hän tarkoittaa toisistaan »käsitteelliseltä sisällöltään eroavia», mutta muuten lähimerkityksisiä sanoja. Tällaisia synonyymiluonteisia sanoja ovat siten esimerkiksi *täikkö ja kihvel'*, jotka molemmat viittaavat »lannanluonti- ja -hajoitusvehkeeseen», siis nykyisellä yleiskielellä *talikkoon* eli *tadikkoon*. Sanojen käsitteellisen sisällön ero ja siten sanat synonyymiluonteiseksi tekevä seikka piilee työvälineen materiaalisuudesta ja ehkä sen valmistustavassakin. Nirvin mukaan *täikkö* on vanhempi työväline, ja siinä on puinen varsi ja kaksi puista piikkiä, *sorppaa*. Mitä ilmeisimmin *täikkö* on myös käsin tehty. Sen sijaan *kihvel'* on tehdasvalmisteinen, ja siinä on viisi piikkiä, jotka on valmistettu raudasta. Vaikka *täikkö* ja *kihvel'* siis viittaavat samaan tarkoitukseen käytettäviin esineisiin, ovat ne semanttiselta sisällöltään selvästi erilaisia, ja sanat eivät siten esiinny toistensa täydellisinä synonyymeinä. Nirvi pitää kuitenkin mahdollisena sitä, että vanha ja uusi esine on saatettu samaistaa käsitteellisesti, mutta sinä aikana, jona ne ovat olleet rinnakkain käytössä, on niistä voitu erottaa jonkinlaisia lajikäsitteitä esimerkiksi työvälineen valmistusmateriaalin mukaan.

Samantyyppinen on myös 'verta' merkitsevän *leppä*-sanon käyttö. Nirvi (1944: 239) toteaa, että *leppä* on *veren* synonyymi, mutta aineiston lähempi tarkastelu osoittaa, että aina *leppä*-sanaa ei verestä puhuttaessa voi kuitenkaan käyttää. *Leppä* on sopiva silloin, kun puhutaan riista- ja teuraseläinten verestä, syötävästä verestä tai verenvuodossa ilmenevästä verestä (Nirvi 1944: 241). Nirvin näkemys lienee tulkittavissa siten, että *leppä* ja *veri* eivät ole toistensa täydellisiä synonyymejä, vaan sanat ovat semanttisessa täydennysjakaumassa ja molemmilla on omat merkityksensä. *Lepän* merkitys olisi siten suurin piirtein 'syötävä veri' ja 'vuotava veri', kun taas *veri* merkitsisi muuta, esimerkiksi verenkierron liikkuvaa verta. Myöhemmin Nirvin huomio kohdistuu enemmän affektin tutkimiseen, ja samalla hänen kantansa synonymiaan muuttuu vieläkin väljemmäksi.

AFFEKTI JA NORMAALI-ILMAUS

Jo vuonna 1936 Nirvi (s. 31) oli huomauttanut siitä, että erilaisen tunnesisällyksensä, affektin, vuoksi lähimerkityksisillä sanoilla on eri merkitys ja ne eivät siten ole toistensa täydellisiä

▷

synonyymejä. Affektia tutkittuaan Nirvi lisää vuonna 1944 ilmestyneessä väitöskirjassaan, että »kun synonyymisillä sanoilla on erilainen affektisuus, esiintyvät ne tavallaan eri funktioissa» (1944: 297). Nirvi siis tähdentää, että juuri erilaisesta affektista aiheutuu se, että sanoja käytetään eri kielenkäyttötilanteissa, eri funktioissa, mikä myös tukee niiden statusta ei-synonyymeinä. Tällaisia eri kielenkäyttötilanteisiin sopivia, synonyymiluonteisia, mutta affektiltaan erilaisia sanoja ovat esimerkiksi *kettu* ja *repo* (1944: 122), *tappaa* ja *hukata* (1944: 215), *nylkeä* ja *kettää* (1944: 229) sekä suden (1944: 116) eri nimitykset.

Nirvi (1952: 77) selittää affektin avulla lähimerkityksisten sanojen muodostamien rypäiden kehittymistä. Hänen mukaansa kielenpuhujilla on tarve välttää tilanteeseen sopimatonta affektiivista ilmausta (mp.). Niinpä juuri affektiiviset sanat saavat helposti samatarkoitteisia eufemismeja, jotka pyrkivät olemaan kierrettävää sanaa vähemmän affektiivisia ja siten tarjoamaan kielenkäyttäjälle mahdollisuuksia välttää kyseistä affektipitoista ilmausta. Näin kieleen muodostuu synonyymisia tai synonyymiluonteisia sanajoukkoja. (Nirvi 1936: 39–41.)

Tyypiesimerkki affektin vaikutuksesta sanaston kehittymiseen on petoeläimiä tarkoittavien substantiivien käyttö. Esimerkiksi *susi*-sanaa ei ole ollut sopivaa lausua karjan läheisyydessä, sillä susi saattaisi »kuulla» nimensä mainittavan ja saapua juuri sinne missä nimi lausutaan, mikä taas vaarantaisi karjan (Nirvi 1944: 111). Se, että *susi*-sanaa ei ole voinut karjan läheisyydessä käyttää, on pakottanut tuottamaan lukuisia suteen viittaavia substantiiveja, suden kiertoilmauksia, joita on voinut käyttää silloin kun itse *susi*-sanaa on pitänyt välttää. Tällaisia suden eufemismeja ovat esimerkiksi substantiivit *villahäntä*, *höntti*, *hukka*, *jolkki* ja *koira* (Nirvi 1944: 82–119).

Petoeläimen varsinaisen nimityksen vältteleminen ei kuitenkaan ole ollut ainoa syy käyttää kiertoilmausta. Toinen keskeinen motivaatio eufemismien synnylle onkin ikään kuin päinvastainen menettely: toive, että eläin kuulisi itsestään käytettävän mieluisia, Nirvin sanoin »mielisteleviä», nimityksiä. Niinpä esimerkiksi peto- ja riistaeläimiä on lepytely ja mielistely kutsumalla niitä hyvin myönteisillä ilmauksilla, esimerkiksi *Jumalan viljaksi* (Nirvi 1944: 31–32, 271). Ymmärrettävää on, että jos riistaeläimiä on mielistely käyttämällä tällaisia hyvin myönteisiksi ymmärrettyjä nimityksiä, myös kotieläimille on kehittynyt samasta syystä lukuisia eufemismeja. Muutamat tällaisista kotieläinten »hyväilynimistä» saattavat vaikuttaa nykypuhujasta jopa huvittavilta, kuten vaikkapa Nirvin (1944: 277) ilmiöstä antamat esimerkit *mies* 'kissan' nimityksenä ja *piika* 'lehmän' merkityksessä.

Pyrkimys välttää affektipitoisia sanoja selittää Nirvin mukaan osittain myös sukulaisnimityksissä esiintyvää lähimerkityksisyyttä. Näin motivoituvat esimerkiksi monissa sukukielissä esiintyvät *tytär*-sanon deminutiivijohdokset (esim. suomen *tyttö*, *tyttönen*, *tytteli* jne.). Nirvi (1952: 79) katsoo, että vanhemmilla on ollut tarve puhua vältellen tyttärestään ja tätä tarvetta täyttämään on kehittynyt lähimerkityksisten deminutiivijohdosten ryväs¹. Vastaavanlaiseen vältellen puhumisen tarpeeseen perustuvat esimerkiksi *tyttö*-sanon lukuisat, slangissa esiintyvät lähivastineet, kuten *likka*, *friidu*, *gimma* ja *mimmi* (vrt. Paunosen artikkeliin tässä lehdessä). Nirvin (1952: 75) selityk-

¹ Nirvi (1952: 60) tosin pitää mahdollisena myös sitä, että *tyttö* on johdettu *tytär*-sanasta yksinkertaisesti hellittelynimityksen tarpeen, ei niinkään välttelmissä vuoksi.

sen mukaan murrosikäiset pojat käyttävät näitä eufemismeja välttääkseen yleiskielen *tyttö*-ilmausta, jonka käyttäminen saattaisi vaikuttaa liian myönteiseltä, jopa hellyyttä ilmaisevalta.

Affektipitoisia ja siksi sanapesyeitä muodostavia eivät ole olleet pelkästään konkreettistarkoitteiset ja arkipäivään liittyvät sanat, kuten eri peto-, saalis- ja hyötyeläimiin viittaavat substantiivit, vaan sanatabu koskettaa yhtä lailla myös abstraktitarkoitteisia sanoja. Esimerkiksi paholainen on affektiivinen käsite ja siten otollinen keräämään ympärilleen lähimerkityksisten, samatarkoitteisten substantiivien rypään. Tällaisia *paholaisen* kanssa synonyymisluonteisia sanoja Kiihtelysvaaran murteessa ovat esimerkiksi *piru*, *hiis*, *kehno*, *rymä*, *rymähehki*, *tihūlainen*, *rietas*, *rietas hehki*, *viärä mies*, *tuhattäytinen*, *täytinen*, *vihtahöusu*, *vihtakinttu*, *lüusuohhta*, *nokisiļimä*, *riepusilimä*, *ite*³ *ierikka*, *ristitty* ja *korvessa istuja* (Nirvi 1936: 42).

Alkujaan affektiivisen sanan tyyliväri haalistuu pikkuhiljaa affektin siirtyessä sen saamiin kiertoilmauksiin. Näin kiertoilmauspesyeen synnyttänyt sana laimenee ja muuttuu rypään tunnusmerkittömäksi jäseneksi. Nirvi kutsuu tätä alun perin affektipitoista, kierron kohteena ollutta ja synonyymipesyeen synnyttänyttä sanaa nykykielen kannalta »normaali-ilmaukseksi». (Nirvi 1936: 41–41, 1937: 52–53.) Nirvin affektitarkastelun synnyttämä normaali-ilmauksen käsite ansaitsee lähempää huomiota. Nirvi (1937: 53) määrittelee normaali-ilmauksen siten, että se on täsmällinen ja asiallinen ja sitä käytetään [nykykielessä] affektittomassa puheessa. Edellä esittelemästani Kiihtelysvaarassa paholaiseen viittaavien substantiivien luettelosta Nirvi pitää normaali-ilmauksena sanaa *piru*. Nirvi (1936: 42) perustelee *piru*-sanana valintaa joukon normaali-ilmaukseksi sillä, että sanalla ei ole murteessakaan kovin affektiivista vaikutusta kuulijaan, vaikka puhuja sanaa käyttäessään »kyllä uhmaa hyviä tapoja».

Nirvin esittämää normaali-ilmausta ei tule ajatella kirjaimellisesti normaalina ilmauksena epänormaalin vastakohtana, vaan pikemminkin tarkastella esimerkiksi suhteessa kognitiivisen semantiikan prototyyppi-ajatteluun². Prototyyppi-käsitettä on käytetty lingvistiikassa monenlaisissa merkityksissä (Wierzbicka 1985: 343) aina kategorioista, jotka lapsi oppii ensin, tarkoitteisiin, joilla on sama ulkoinen hahmo (ks. Lakoff 1987: 39–57). Useimmiten kuitenkin prototyyppillä viitataan jonkin kielellisen kategorian tyyppilliseen, edustavaan tapaukseen. Jos siis normaali-ilmauksen tulkitsee tarkoittavan kategorian prototyyppistä edustajaa, esimerkiksi *äiti* on prototyyppinen ilmaus, Nirvillä (1937: 54) siis normaali-ilmaus, ja samatarkoitteiset substantiivit *emä*, *mutsi*, *äiskä*, *äittä* ja muut sellaiset kategorian epäprototyyppisiä jäseniä. On kuitenkin huomattava, että vaikka substantiivi *äiti* olisi normaali-ilmauksena kategoriansa keskeinen edustaja, myös sen merkitys vaihtelee äitiyteen valittavan näkökulman mukaan. Niinpä *äiti*-sanasta voi yhdessä kontekstissa olla aktiivinen esimerkiksi äitiyden geneettistä sukulaisuutta korostava puoli, toisessa taas voi etualalla olla lastenhoidon ja kasvattamisen aspekti, kuten Lakoff (1987: 74–76) on osoittanut.

² Normaali-ilmausta voi verrata myös perussanastoa luonnehtivaan perustavuus-käsitteeseen (*relative basicness*), jonka tarjoamasta näkökulmasta Kerttula (2002) analysoi englannin kielen värisanastoa. Nirvin normaali-ilmauksessa on samoja piirteitä, joita perustavuuden käsite Kerttulan (mts. 278–294) mukaan kantaa. Tällaisia ovat muun muassa semanttinen etusijaisuus tai primitiivisyys (*primacy*), taajuus (*frequency*) sekä käyttötyyppi (*application*).

Se, että Nirvi on valinnut juuri affektin tutkimusasetelmansa keskiöön, on esimerkiksi kognitiivisen semantiikan näkökulmasta mielenkiintoista ja ajankohtaista. Kuten Onikki (1996: 265) huomauttaa Nirvin aikalaisen, Lauri Hakulisen, väitöskirjan vastaanottoa käsittelevässä katsauksessaan, kognitiivisen semantiikan piirissä olisi hyvä pohtia enemmän affektin roolia merkityspesyeissä ja merkityskentissä. Yksittäisten lekseemien semantiikassakaan affekti ei ole merkityksetön tekijä. Esimerkiksi nykysuomen yleiskielen *luikerrella*-verbillä on paljon sellaista metaforista käyttöä, jossa verbin merkitys pohjaa juuri affektiivisiin mielikuviin. Niinpä lauseiden *Työnjohtaja luikerteli vastuusta* ja *Varjostamaan palkattu yksityisetsivä yritti itse luikerrella tyypkän petiin* kaltaisissa tapauksissa *luikerrella*-verbin osoittaman prosessin subjektiin (muuttujaan) liittyy kielteisiä mielikuvia, jotka ohjaavat hahmottamaan koko lauseessa ilmaistun toiminnan kielteisessä valossa (vrt. esim. *Työnjohtaja pääsi vastuusta*; tarkemmin ks. Sivonen 2005: 109–112).

Nirvin ajattelun ajankohtaisuutta kuvaa se, että affektiivisen kielenkäytön tutkimus, siis juuri Nirvin omin ala semantiikassa, on viime aikoina tullut fennistiikassa yhä suosittumaksi. Tätä osoittaa muun muassa se, että uudessa Isossa suomen kieliopissa affektiivisuuden käsittely on saanut kokonaisen, teoksen päättävän alaluvun (ISK s. 1613–1637). Samoin kognitiivisen semantiikan piirissä affektin vaikutusta konstruktoiden semantiikkaan on alettu tutkia (esim. Visapää 2005).

KONTEKSTI SYNONYMIAN RAJAAJANA

Synonymian tarkastelun yleisenä metodologisena haasteena voi pitää kontekstin vaikutuksen huomioon ottamista. Nirvi huomaa kontekstin tärkeyden ja näkee kielen kytköksissä puhetilanteeseen samalla lailla kuin nykytutkijat, kuten Herlin (2003: 122) kiteyttää. Nirvi tuo esiin kontekstin vaikutuksen leksikaalisen synonymian rajaajana etenkin sanatabua käsitellessään. Juuri kielenkäytön tilannekonteksti määrittää sen, mikä variantti samatarkoitteisten eufemismien joukosta kulloinkin valitaan. Karjan läheisyydessä sutta ei ole kutsuttu *sudeksi*, mutta esimerkiksi sisätiloissa, kun susi ei voi kuulla eikä karja ole uhattuna, tuokin sana on ollut kelvollinen.

Kontekstin voi Nirvillä katsoa tarkoittavan kolmenlaista yhteisesiintymätyyppiä. Jo mainitun kielenkäyttötilanteen lisäksi Nirvi viittaa kieliopilliseen (tai syntagmaattiseen) kontekstiin, ja laajimmillaan hän tarkoittaa kontekstilla kulttuurillista tilannetta. Kieliopillinen konteksti näkyy lähimerkityksisten sanojen rajaajana muun muassa verbeissä *nylkeä* ja *valkaista*. Nämä ovat Nirvin kielenoppaan mukaan³ Kiihtelysvaaran murteessa jakautuneet siten, että edellinen ottaa objektikseen *hevosen*, *koiran*, *kissan* tai jonkin riistaeläimen, kun taas *valkaisemisen* kohteena on *lammas*, *lehmä*, *härkä* tai *hieho* (Nirvi 1944: 230). Niinpä voi olettaa, että tällaisen syntagmaattisen täydennysjakauman vuoksi sanotaan mieluummin *hevonen nyletään* ja *lammas val^okastaan* kuin **hevonen val^okastaan* tai **lammas nyletään*. Kyse on siis kollokatiivisesta rajoituksesta. Nirvin huomio syntagmaattisen kontekstin roolista synonymian rajaamisessa, sanan käsitteellisen samuuden

³ Nirvin oma havainto ei tue tätä näkemystä.

ohessa, vastaa nykytutkimuksessa esimerkiksi Geeraertsin (1988: 210–214) synonymia-analyysissään käyttämää kriteeriä.

Nirvi korostaa myös kulttuurikontekstin roolia synonyymisluonteisten sanojen rajaamisessa. Tämän näkemyksen mukaan erilaiseen kulttuuriin liittyvät sanat eivät ole synonyymisiä likimain samasta tarkoitteestaan huolimatta. Esimerkkinä kulttuurin, tai ainakin sen osan, vaikutuksesta synonyymian rajaamiseen voi pitää Nirvin tapaa tarkastella substantiivien *piällinen*, *reta* ja *kerma* merkityksiä. Nirvi toteaa, että näiden sanojen »elämä on ollut kytkeytyneenä niihin esinemuotoihin, joita maitotaloudessa eri aikoina on käytetty». Niinpä *piällinen* liittyy vanhaan maidonkäsittelytapaan, maitopytyissä ja -ruukuissa piimittämiseen, ja *reta* taas viittaa kermaan, joka nuoren happamattoman maidon päältä kuoritaan kahvikermaksi. (Nirvi 1937: 46–47.) Kun maitotalouskulttuuri muuttui koneellisen separaattorin tultua »jokaiseen yhden lehmän mökkiinkin», kuten Nirvi asian muotoilee, myös aikaisempaan maidonkäsittelytapaan liittyneet kahvin seuralaisen nimitykset väistyivät separaattorin avulla tuotetun *kerman* tieltä. Synonyymian kannalta olennaista on siis se, että vaikka sanat *piällinen*, *reta* ja *kerma* viittaavat samaan tarkoitteeseen, sanat eivät kuitenkaan ole synonyymisiä, koska niiden tarkoitteet liittyvät erilaiseen valmistustapaan. *Piällinen* ja *reta* kuuluvat vanhempaan kulttuuriin, aikaan ennen koneellista maidonkäsittelyä, kun taas *kermaksi* kutsuttu kahviin lisättävä neste kertoo maatalouden koneellistumisen aiheuttamasta murroksesta.

Nirvin havainnot siitä, että kielessä on erilaisia synonyymiaa vähentäviä tekijöitä, ovat samansuuntaisia kuin esimerkiksi kielen evoluutiota tutkineen Croftin (2000: 174–181) viime aikoina esittämät teoriat. Croftin (mts. 176) mukaan kielessä on vahva taipumus välttää täydellistä synonyymiaa ja kielellinen konventionaalistumisprosessi ohjaa eroon synonyymiasta eri strategioiden avulla. Yksi tapa on tehdä semanttinen ero samamerkityksisten sanojen välille, toinen taas korostaa kielen sosiaalista eroa: muutoin synonyymiset muodot assosioituvat erilaisiin tyyllisiin rekistereihin. Kolmanneksi kielenkäyttäjillä on Croftin mukaan taipumus suosia yhtä varianttia, jolloin toinen vähitellen kuihtuu pois. Samantyyppisiä teesejä on löydettävissä myös Nirvin tuotannosta. Croftin sosiolingvistinen näkökulma vastaa Nirvin (1952: 76–77) käsitystä siitä, että kielenkäyttötilanne määrittää esimerkiksi sen, mikä petoeläimen nimitys kulloinkin valitaan, tai sen, että läheisistä omaisista puhuttaessa pyritään käyttämään deminutiivimuotoja.

KIELEN KUVAANNOLLISUUS NIRVIN KÄSITTELYSSÄ

Läpi koko Nirvin sanasemantiikkaa käsittelevän tuotannon on nähtävissä hänen kiinnostuksensa kielen kuvaannollisen käytön pohtimiseen. Nirvi (1937: 47–48) analysoi muun muassa *neula* ja *äimä* -sanojen merkityksiä ja synonyymisyyttä. Konkreettisessa merkityksessään molemmat viittaavat tiettyyn kudontavälineeseen, neulaan, kuten substantiivit *silimänneula* ja *äimä* 'parsinneula' osoittavat. Nirvi kuitenkin huomauttaa, että *äimä*-sanaa käytetään paitsi kudontavälineestä myös hoksaamattomasta, tyhmästä ihmisestä tyyliin *On siinä aika äimä!* Nirvi kutsuu tällaista käyttöä *äimä*-sanan sivumerkitykseksi ja etsii semanttista motivaatiota näiden kahden *äimä*-sanan merkitysvariantin välille. Nirvin selitys *äimä*-sanan metaforiselle käytölle vaikuttaa uskottavalta: Äimä on kömpelömpi käsitysvälineenä kuin neula, ja tämä työvälineen kielteinen ominaisuus tarjoaa mahdollisuuden

▷

äimän kuvaannolliselle käytölle. Niinpä puhuttaessa ihmisestä *äimänä* kömpelyys nousee korosteiseksi, ja sana on omiaan kuvaamaan älyllisesti »kömpelöä», hölmöä ihmistä.

Nirvi (1936: 35–36) kommentoi myös *kytö*-sanan kuvaannollista käyttöä. Hän toteaa ensin Hakuliseen viitaten, että 'kovaa halua' ilmaistaan usein poltetta ja tulta kuvaavilla ilmauksilla. Nirvi ei kuitenkaan pidä *kytö*-sanan käyttöä Kiihtelysvaaran murteessa 'halun' merkityksessä kuvaannollisena, vaan sanoo sen olevan »aivan yleisesti käytössä» juuri tässä merkityksessä. Nirvin kommentin takana on varmaankin tuona aikana vallinnut tapa nähdä metaforisuus lähinnä kaunokirjallisen tai muuten arkikielestä poikkeavan kielenkäytön tyylikeinona. Tästä näkökulmasta erityisen mielenkiintoinen onkin Nirvin huomautus, että *kytö*-sanan käyttö 'kovan halun' merkityksessä on tavallista eikä siksi »ole kyseessä enää kuvaannollisuus». Tämän kommentin voi nähdäkseni tulkita samansuuntaiseksi kuin sen kognitiivisen metaforateorian korostaman havainnon, että metafora ei ole pelkkä tyylikeino, vaan arkikielikin on läpeensä metaforista, ja että perinteinen metaforamääritelmä on tämän vuoksi riittämätön.

Mielenkiintoista luettavaa metaforasta ja metonymiasta kiinnostuneelle lukijalle tarjoaa myös Nirvin eufemismeja käsittelevä väitöstudkimus *Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielenilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä*. Nirvin väitöskirjan keskeisenä antina on usein pidetty sanatabun ja sen aiheuttamien kiertoilmausten käsittelyä, mutta olennainen on myös kysymys metaforan ja metonymian asemasta eufemismeja muodostettaessa. Nirvi esittelee eri eläinten nimityksiä, kiertoilmauksia, jotka pohjaavat muun muassa eläimen ulkomuodon, turkin, liikkumisen tavan tai muun ominaisuuden metaforiseen tai metonymiseen käsitteistämiseen.

Hyvä esimerkki karhun nimityksiin liittyvästä metonymiasta on *mesikämmen*. Nirvi (1944: 59–60) katsoo, että tämän »kuvaannollisen» nimityksen takana on kansanuskonus, jonka mukaan talviunta nukkuessaan karhu saa ravintonsa imemällä kämmentään, jossa on mettä. Tämä nykyisin mielikuvitukselliselta tuntuva ajatus on ollut perusteltu, kun ottaa huomioon karhun mieltymyksen makeaan, esimerkiksi hunajaan ja meteen. *Mesikämmen*-nimitys pohjaa siten metonymiseen käsitteistämiseen, jossa karhua edustaa sen yksi osa, metinen kämmen. Nirvi korostaa, ettei karhun *mesikämmeneksi* kutsumisessa ole kyse runollisuudesta tai muusta »esteettisen vaikutuksen tavoittelusta». Toisin sanoen Nirvi pitää metaforistamista yleisenä kielellisen käsitteistämisen tapana ja Nirvin käsittely vastaa sitä, mitä nykyisen kognitiivisen semantiikan piirissä voitaisiin pitää metonymian kytkemisenä kulttuurillisen mallin osaksi.

Toisaalta eläimen nimitystä voidaan myös käyttää metaforisesti esimerkiksi ihmiseen viitattaessa. Esimerkiksi karhuun viittaavia ilmauksia käsitellessään Nirvi huomauttaa, että *karhun* kiertoilmauksena käytetyllä *koukolla* voidaan viitata myös isoon, kookkaaseen, rotevaan mieheen (Nirvi 1944: 42, 46). Nirvi selittää tällaista karhun nimityksen käyttöä ihmisestä »kuvaannollisesti» kehittyneenä. Kyse on siis metaforisesta käsitteistyksestä, jossa karhun fyysistä voimakkuutta käytetään ihmiseen viittaamisen lähdealueena.

Myös *hylje*-nimitys saa Nirviltä metaforiseen käsitteistämiseen perustuvan selityksen. Nimityksen takana on *hylätä*-verbin käyttö merkityksessä 'työntää takaisin'. Verbiä voidaan käyttää esimerkiksi tilanteessa, jossa avantoon pudonnut hetken aikaa vuoroin nousee pinnalle ja painuu taas upoksiin. Tällöin vesi *hylkää* veden varassa olijaa. Nirvin teorian mukaan nimitystä *hylje* olisi ensin alettu käyttää esimerkiksi rannalle ajautuneesta kuolleesta hylkeestä, joka on siis meren rannalle työntämä, **veden* ~ **meren hylje*. Tätä

olisi Nirvin mukaan alettu kuvaannollisesti käyttää hylkeestä. Myöhemmin nimitys olisi laajentunut tarkoittamaan myös elävää eläintä ja siitä olisi elliptisesti kadonnut genetiivimääräte. Näin olisi päästy nykyiseen *hylje*-muotoon. (Nirvi 1944: 179–184.)

Selitysmallissa huomio kiinnittyy Nirvin sananvalintaan *kuvaannollisesti*. Koska *hylätä*-verbi edellyttää luontaisesti agenttiivista ja aloitteellista subjektiargumenttia, voi Nirvin selitysmallissaan mainitseman kuvaannollisuuden katsoa viittaavan personifikaatiometaforaan. Eläimen nimitys pohjautuisi siten elolliseksi käsitteistetyin, dynaamisen meren toimintaan viittaavan *hylätä*-verbin agenttipartisiippimuotoon. Kehityskulku olisi siten suurin piirtein seuraavanlainen: *Meri hylkää* eläimen > *Eläin on meren hylkäämä* > *meren hylje* > *hylje*. Tätä selitysmallia, joka pohjaa metaforiseen käsitteistykseen merestä aktiivisena toimijana, puoltaa Nirvin (1944: 183–184) hypoteesi, jonka mukaan pyytjä olisi voinut *merenhylje*-ilmauksen avulla selittää saamansa eläimen ikään kuin meren hänelle antamaksi, hylänneeksi.

Kenties yllättävin on Nirvin tarjoama semanttinen linkki mehiläisen ja käärmeen (myös sisiliskon) välille. Nirvi huomauttaa, että virossa molempiin voidaan viitata *kärbane*, *kärblane* -ilmauksilla, jos kyse on eufemismista. Ensisilmäykseltä tämä tuntuu oudolta. Se, että kaksi näinkin erilaista eläintä voidaan kielen avulla luokitella samaan kategoriaan ei kuitenkaan ole sattumanvaraista, vaan semanttisesti motivoitunutta. Nirvi selittää asiaa siten, että eläimiä yhdistää »pistäjä-ominaisuus». (Nirvi 1944: 323.) Kielenpuhujat ovat siis valinneet kielenulkoisen todellisuuden entiteeteistä kognitiivisesti keskeisenä pitämänsä ominaisuuden (kyvyn pistää) ja metonymisesti niputtaneet tätä ominaisuutta kantavat oliot samaan kielellisen ilmauksen luokkaan. Nirvin lähde on kuitenkin 1800-luvun sanakirja, ja ilmeisesti nykyvirossa tällainen *kärbane*-sanan metaforinen käyttö ei ole enää mahdollista.

Nirvin selitys ei ole aivan tavaton. Se muistuttaa pääpiirteissään esimerkiksi Lakoffin (1987: 92–96) analyysia eräästä Australian alkuperäiskansojen kielestä, jossa esiintyy vastaavanlaista äkkiseltään odottamatonta semanttispohjaista kategoriointia. Lakoffin käsittelemässä tapauksessa yhteinen ominaisuus on nirviläisen terminologian kielellä »polttamis-omaisuus», ja se yhdistää morfologisesti nokkoseen viittaavan sanan muun muassa aurinkoon ja tuleen viittaavien sanojen kanssa samaan kategoriaan. Nirvin tapaus on kuitenkin »primitiivispsykologiselta» kannalta erilainen siinä mielessä, että vaarallisen olion (käärmeen) nimittely tapahtuu vaarattoman olion (kärpäsen) nimityksellä, kuten Nirvi (1944: 323) huomauttaa.

Nirvin esityksissä on nähtävissä kannanottoja myös mielikuvaisuuden roolista merkityksen muodostumisessa. Tällainen on esimerkiksi kohta, jossa Nirvi (1936: 43) tarkastelee Kiihtelysvaarassa tavattavia paholaisen nimityksiä (*vihtahõusu*, *luisuõhta*, *nokisilimä*, *korvessa istuja* jne.) Nirvi huomauttaa, että eri substantiiveihin liittyy erilaisia tunnepitoisia mielteitä, jotka spesifioivat merkitystä eri tavoin. Nirvin mukaan eri varianttien tehtävä on palvella affektipitoisen sanan kiertoa korostamalla joitakin, osin humoristisiakin piirteitä tarkoitteestaan liittämällä siihen tietynlaisia mielteitä. Niinpä voisi ajatella, että esimerkiksi substantiivi *luisuõhta* korostaa paholaisen kuviteltua ulkomuotoa ja sen poikkeamista kanonisista ihmiskasvoista. Vastaavasti substantiivi *tihùlainen* tuo merkitykseen mukaan paholaisen toiminnan haitallisia, tuhotöitä tekevänä oliona.

Nirvin ajatukset mielikuvaisuuden asemasta lähimerkityksisiä sanoja erottavana tekijänä ovat linjassa kognitiivisessa semantiikassa esitettyjen näkemysten kanssa. Kogni-

▷

tiivisen semantiikan keskeisin teoreetikko Ronald W. Langacker (1988: 10–11) katsoo, että ilmaukset, jotka voivat toimia kielessä toistensa funktionaalisina vastineina, eivät ole semanttisesti identtisiä, sillä ne esittävät tilanteen erilaisten mielikuvien perusteella. Siten esimerkiksi eri substantiiveja, joita voidaan käyttää viittaamassa samaan kielenulkoisen todellisuuden entiteettiin, ei voi pitää toistensa synonyymeinä. Näkemys vastaa Nirvin ajatusta samatarkoitteisia, synonyymiluonteisia sanoja semanttisesti erottavista mielteistä. Vastaavalla tavalla leksikaalisen semantiikan teorian kannalta mielenkiintoista on myös se, että Nirvin puhe jonkin seikan korostumisesta lähimerkityksisten sanojen semanttisena erottajana muistuttaa myös William Croftin (2003: 179, 181, 197) esittämiä näkemyksiä jonkin kognitiivisen alueen korostumisesta (*highlighting*) metonymiassa ja muissa sanasemanttisissa ilmiöissä, kuten synekdokeessa.

NIRVIN AJANKOHTAISUUS

Tässä katsauksessa olen pyrkinyt nostamaan esiin R. E. Nirvin sanasemanttisesta tuotannosta sellaisia kohtia, jotka koskettavat erityisesti nykyistä fennististä semantiikkaa. Nähdäkseni Nirvi on nyt ajankohtaisempi kuin aikoihin, sillä useat hänen lähes seitsemänkymmentä vuotta sitten esittämistään ajatuksista ovat huomattavan samankaltaisia kuin nykysemantiikassa, erityisesti kognitiivisen semantiikan piirissä tarkastellut teemat. Kielen metaforisuus ja metonymisuus kiinnostivat Nirviä, kuten ne ovat viime vuosina askarruttaneet nykyisiä semantikkojakin. Sen sijaan Nirvin omin ala, kielellisen affektin tutkimus, on nykyfennistiikassa vasta saavuttamassa laajempaa tutkijoiden kiinnostusta. ■

LÄHTEET

- CROFT, WILLIAM 2000: *Explaining language change: An evolutionary approach*. Harlow: Longman Linguistics Library.
- 2003: The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. – René Dirven & Ralf Pörings (toim.), *Metaphor and metonymy in comparison and contrast* s. 161–205. Berlin: Mouton de Gruyter.
- GEERAERTS, DIRK 1988: Where does prototypicality come from? – Brygida Rudzka-Ostyn (toim.), *Topics in cognitive linguistics* s. 207–229. Amsterdam: John Benjamins.
- HERLIN, ILONA 2003: Sanat ja asiat. – *Virittäjä* 107 s. 116–122.
- ISK = *Iso suomen kielioppi*. HAKULINEN, AULI (päätoim.) – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KERTTULA, SEIJA 2002: *English colour terms: Etymology, chronology, and relative basicness*. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki Tome LX. Helsinki: Société Néophilologique.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.

- LANGACKER, RONALD W. 1988: On overview of cognitive grammar. – Brygida Rudzka-Ostyn (toim.), *Topics in cognitive linguistics* s. 53–94. Amsterdam: John Benjamins.
- NIRVI, R. E. 1936: Kansankielen synonyymeistä ja synonyymisluonteisista sanoista. – *Virittäjä* 40 s. 24–45.
- 1937: Synonyymien ja synonyymisluoteisten sanojen syrjäytymisestä ja katoamisesta. – *Virittäjä* 41 s. 45–58.
- 1944: *Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielenilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä*. Helsinki: Riista- ja kotieläintalous.
- 1952: *Synonyymitutkimuksia sukulaismistön alalta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ONIKKI, TIINA 1996: Kahden suunnan taitteessa. Lauri Hakulisen väitöskirjan vastaanotto. – *Virittäjä* 100 s. 259–267.
- PAUL, HERMANN 1920 [1880]: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. painos. Halle: Max Niemayer.
- SIVONEN, JARI 2005: *Mutkia matkassa. Nykysuomen epäsuora reittiä ilmaisevien verbien kognitiivista semantiikkaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1017. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- WIERZBICKA, ANNA 1985: *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor: Karoma Publishers.
- VISAPÄÄ, LAURA 2005: Alastomat, inhimilliset infinitiivit. Kahden infinitiivikonstruktion pragmaattinen ja morfosyntaktinen analyysi. – Ilona Herlin & Laura Visapää (toim.), *Elävä kielioppi. Suomen infinitiivien rakenteiden dynamiikkaa* s. 72–98. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):

Suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos (SILO)

PL 1000

90014 Oulun yliopisto

Sähköposti: *jari.sivonen@oulu.fi*